

तुझी स्तुति करता येत नाही, हें माहीत आहे, तरी यथामति स्तवन करीत आहे; पण पुढे उत्तम वर्णन करतां यावे, अशी आवड आहे.

बरे, शेवटीं दवाकडे मागणे तरी काय मागितले ? प्रथम पापमुक्त कर.

करूं बरि कृपा, हरूं व्यसन, दीन हा तापला ।

असें मनिं धरा खरा भरंवसा मला आपला ॥

पापमुक्त करा म्हणजे पापाची इच्छा नको आणि ती कशी जाणार ?
तर—

रुचे विषय, ज्या मिळे अमृत, ते न मद्या पिती ॥

तुझ्या भजनामृताची गोडी चाखूं दे. मग या विषयसुरेला कशास शिवेन ?

पुढे अतिशय तप्त होऊन शांति मागतात,—

तयांत अविशुद्ध मी शलभ जेविं दावानळीं ॥

नंतर बराच वेळ मोघम 'उद्धार करा' म्हणतात. पण आपली उणीव काय आहे हे खरोखर भक्ताच्या ध्यानात आले पाहिजे. एक निश्चयाने प्रयत्न करून काय मिळवावयाचे, देवास आळवून कोणते मागणे मागावयाचे, हे स्पष्ट डोळ्यापुढे पाहिजे. एक निश्चयाने प्रयत्न करून काय मिळवावयाचे, देवास आळवून कोणते मागणे मागावयाचे, हें स्पष्ट डोळ्यापुढे पाहिजे.

पंत हे एका श्लोकार्थात स्पष्टपणे सांगतात—

प्रभुत्व तरि हेंच कीं करुनि दे कृपादान तें

स्वसाम्य यदुपार्जनं मिरवि जें स्वपादान तें ॥

'स्वसाम्य' परमेश्वराची प्राप्ती. परमेश्वर हेच साध्य म्हणजे परमेश्वराचे गुण गाऊन, त्यास तोषवून, मागणे निराळें कांहीं मागावयाचें, इहलोकीं अथवा परलोकीं सुख मागावयाचें असे नाही तर जे गुण परमेश्वराचे, "दैवी" असे वर्णितों तेच कांहींना कांहीं प्रमाणाने स्वतःच्या अंगी आणावयाचे.

प्रसाद मग काय तो जरि निवारिना लाघवा ।

कसे दशमुखानुजा विसरला अहो राघवा ॥

आमचे लघुत्व जाऊन उन्नति होणार नाही, तर मग तुझा प्रसाद तो काय ? उपसहारात एकदरीत आपली इच्छा काय ती सागतात.

सुसंगति सदा घडो, सुजन वाक्य कानीं पडो ।

कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो ॥

सदंघ्रि कमळी दडो, मुरडितां हटानें अडो ।

वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो ॥

न निश्चय कधीं ढळो, कुजन विघ्नबाधा टळो ।

न चित्त भजनीं चळो, मति सदुक्त मार्गीं वळो ॥

स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो ।

पुन्हां न मन हें मळो, दुरित आत्मबोधें जळो ॥

असे मागणे मागून अत्यंत आर्तस्वराने धावा करितात

दयामृतघना अहो हरि, मला मयूराकडे ।

रडे शिशु, त्यासि घे कळवळोनि माताकडे ॥

असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदां कदा सांपडे ।

तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासा पडे ॥

येथें मयूरोक्ति संपली. आतां काव्याच्या साधारण गुणाविषयी थोड-
क्यांत पाहूं.

एखाद्या गोष्टीसंबंधाने तत्त्वदृष्टीनें आधीं विचार करून, योग्य कारणे
देऊन, नंतर काव्य दृष्टीनें त्याविषयी कल्पना केलेल्या अनेक ठिकाणीं
आढळतात.

तुम्हीं दयाळू आहां, तेव्हां अपराध क्षमा करा म्हणून
दवाग्नि जठरी अतिक्षुधित, त्यास हे अन्न द्या ।

अशी कल्पना केली आहे.

मी अपराधी खरा. मला चागली स्तुतिही करता येत नाही, तरी तुम्हीं मला शिकवून चागल्या मार्गास लावा असे म्हणून सत्राजित्‌ची कन्या, जांबवती, कुब्जा, यांचा स्वीकार कसा केलात असे विचारले आहे.

आयुष्य नश्वर आहे, तेव्हा तुम्हीं आताच या असे म्हणून पुढे म्हणतात, मरणसमयी हांक मारली असता आपणास घाईने एकटेच धावावे लागेल.

वाटेल तशा पाप्यासही तुझी कथा सुलभ हे सागून नंतर कथा मोहिनी तुलाही भुलविते म्हणून ती तुजपेक्षा श्रेष्ठ असे म्हटले आहे.

हरिहरांत भेद नाही, असे स्पष्ट मत दिलेच आहे. पण 'हरा परिस तूं बरा' कारण तो एकदाच विष प्यायला, पण तूं स्तुतिरूप प्रसिद्ध विष सदा पितोस अशी अर्थपूर्ण व रम्य कविकल्पनाहि आढळते.

आधी योग्य कारणें न देता नुसत्या कविकल्पनाच असल्या, तर ते योग्य झाले नसते. कविता म्हणजे नुसती कल्पना, न्यात सत्याचा विचार मुळीच नसतो, असा कित्येकांचा अक्षेप असतो. निदान येथे तरी तसा प्रकार नाही; म्हणजे खरी कारणे व कविकल्पना अशी दोन्हीही यांत आहेत.

सर्व केकावलीभर पुराणांतील कथा आल्या आहेत, पण कोणतीही कथा सविस्तर न सागत बसता नुसता उल्लेख करून बाकी वाचकावर सोपविले आहे. त्यामुळे पुराणांतील कथांची माहिती नसलेल्या मनुष्यास केकावलींतील बरीचर्शा गोडी कदाचित् कळणार नाही.

पंताची विद्वत्ता व केकावलीचा विषय पहाता, भाषेत जरी कठीण शब्द व मोठे समास आले आहेत, तरी त्यामुळे एकंदरीत विचारांत जास्त प्रौढता व गभीरपणा आला आहे; काहीं ठिकाणी मात्र अर्थ फार थोडा व सावा असून संस्कृत शब्दामुळे कविता बरीच कठीण झालेली आढळते.

इतके सर्व गुण आहेत, तरी एका मोठ्या दोषाकडे नजर गेल्याखेरीज राहत नाही. तो दोष म्हणजे कित्येक ठिकाणी शृंगाररसाचा अतिरेक. भक्तीच्या काव्यात शृंगाररस योग्य तऱ्हेने आला असता कवितेस ज्यास्ती गोडी येते, यात शका नाही व हे तुकारामाचे विरण्याचे अभंग, मिराबाईची काही पदे व भजनात गौळणी म्हणून जी पदे असतात त्यापैकी काही वरून उघड दिसून येते. केकावलीतही कित्येक ठिकाणी या रसाची योजना उत्तम तऱ्हेने झाली आहे व त्यामुळे काव्यास अधिकच शोभा आली आहे.

उदाहरणार्थ—

१. दिलें बहु बरें खरें परि गमे कृपा व्यंग ती ।
अलंकृतिमती सती मनिं झुरे न जों संगती ॥
२. प्रतिक्षण नवीच दे रुचि शुकाहि संन्यासिया ।
न मोहि ति भक्तकथा अरसिका अधन्यासिया ॥
३. कथा भुवन मोहिनी अशी न मोहिनी होय ती ।
हरो असुरधी हिणें भुलविलें किती हो यती ॥
नव्हे न म्हणवे असो जरि विमोहिला दक्ष हा ।
प्रिया वसविली शिरीं मुनिपथीं कसा दक्ष हा ॥
४. सुरासुरनरोगां भुवनेतुनी कथा न त्यजी ।
न भेद करि पंक्तिचा अमृत पाजि ती सत्य जी ॥
तिणें जरि सुधारस स्वरत मानसां पाजिला ।
वधी अमृत घोटितां द्रव तयेचि बापा जिला ॥

परंतु काही ठिकाणी या रसाची योजना अगदी अयोग्य झाली आहे. या सर्वांचे विवेचन स करितां ज्याप्रमाणें विषाच्या बाटलीवर तांबडी चिठी लावतात त्याप्रमाणे त्या दोषाच्या स्थळांचा नुसता नामनिर्देशच केलेला बरा. तीं स्थळे ७, २४, ८३, १०१, १०२, ह्या श्लोकांत आढळतील.

पंताच्या या काव्यांत हा दोष आहे व खरोखर जो दोष आहे तो गुणच म्हणून म्हणण्यांत पंतांसारख्यांसही मोठेपणा येत नाही. कारण असली स्तुति स्वतः पंतांसारख्यांसही आवडली नसती. योग्यायोग्य दृष्टीने आपल्या कृतीचे गुणदोषविवेचन व्हावे, अशीच सत्पुराषांची इच्छा असते. असो. मी दाखविले यापेक्षा जास्त गुण या कवितेत नाहीत असे मला वाटत नाही. या करिता माझे दुसरे कोणी बंधूही यासंबंधी प्रयत्न करतील अशी आशा आहे.

श्रवणाचा [वाचनाचा] उद्देश.

(लेखकः—नीलकंठ रामचंद्र सहस्रबुद्धे)

(१) जीवितार्थ अनन्य ग्रहण करावें; सद्विचारार्थ जीवितसंरक्षण करवावे आणि सदाचारार्थ सदोदित सद्विचार करित जावा. अर्थात् मननपूर्वक नित्यानित्यवस्तुविवेकाच्या दृढ अभ्यासबलाने नित्यवस्तुनिश्चय करून सहजत्वे अवसायात्मिका म्हणजे अनंत अनित्य वस्तुनिश्चयात्मिका असलेल्या बुद्धीस व्यवसायात्मिका (सदेकवस्तुपर) करणे, ह्यांतच नरजन्माचें सार्थक आहे. ह्याच हेतूने साधन-चतुष्टयांत नित्यानित्यवस्तुविवेकाला आद्यस्थान दिलें आहे. तो न केल्यास नरजन्म पशुतुल्यच होतो.

(२) नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वक बुद्धि सन्निश्चयात्मिका (व्यवसायात्मिका) झाली, म्हणजे तिला सहजच अनित्य असलेल्या सकल इहामूत्रफलभोगाविषयी विराग उत्पन्न होतो. ह्यास्तव साधनचतुष्टयांत इहामूत्रफलभोगविरागास नित्यानित्यवस्तुविवेकाच्या पुढचें द्वितीय स्थान दिलें आहे. ह्या इहामूत्रफलभोगविरागाची प्राप्ति झाली, म्हणजे बुद्धीचे कार्य संपते; आणि तें संपलें म्हणजे त्याच्या पुढील शमदमादि-षट्क नामक आचारात्मक तृतीय साधनास आरंभ होतो.

(३) ह्या तृतीय साधनांचीं अंगे सहा आहेत, तीं अशीं:—शम हें प्रथमअंग आहे, आणि अंतरिंद्रिय-निग्रह असा त्याचा अर्थ आहे. प्रायः ह्याच्याच बलानें दम नामक बाह्येन्द्रियनिग्रहरूपी अंगाचा लाभ होतो, ह्यास्तव “ मन एव मनुष्याणा कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयमनः ” ह्या सिद्धांतान्वये “ आधीं मन मुंडा वा मन मुंडा ” असा संतोपदेश आहे. “ मन गया तो जाना दे, मत जाना दे शरीर । ना खेचे कमान तों कहां लगेगा तीर ॥ ” ह्या श्री. कवी-रोक्तीतही बलात्काराने अंतरिंद्रियनिग्रह करण्याचाच उपदेश आहे. अशा प्रकारें सकल बाह्याभ्यंतरेन्द्रियांचा पूर्ण निग्रह झाला, म्हणजे तितिक्षा नामक

तृतीय अंगाचा सहजच लाभ होतो. तितिक्षा म्हणजे शरीरेद्रियांना सुखदुःख-प्राप्तिद्वारा होणाऱ्या हर्षशोकामुळे मनाची एकाग्रता बिघडू न देता त्याची ब्रह्मैकाग्रता (आत्मैकाग्रता) कायम राखणे असा अर्थ आहे. ह्या तितिक्षा नामक तृतीय अंगाचेंच फल उपरनि नामक चतुर्थ अंग होय; आणि देहेद्रियांना होणाऱ्या सुखदुःखांचा तितिक्षेच्या अभ्यासबलाने मनाला कदापि भासहि न होणे, असा उपरतीचा अर्थ आहे. समाधान हें ह्या तृतीय साधनाचे पांचवे अंग आहे. आणि निजानंदाचा भंग न होणे, असा समाधान ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. ह्याच्या पुढील सहावे अंग श्रद्धा हे आहे, व साध्य वस्तूच्या विषयीं गुरुवचनावरील अचल निष्ठा, असा श्रद्धा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. हीं शडगे मिळून शमदभादिषट्क नामक तृतीय साधन होते.

(४) साधनचतुष्टयांतील उपरिनिर्दिष्ट तीन साधनांच्या पुढील कलश-स्थानी असलेले चतुर्थ साधन मुमुक्षा हे होय; आणि अखंड जीवब्रह्मैक्य भावनेची तीव्र इच्छा होणे, हे तिचे स्वरूप आहे.

हीं सकल साधने एकाच जन्मांत प्राप्त होतात असा नेम नाही, इतकेच नव्हे, तर “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतित सिद्धये ” ह्या भगवदुक्तीप्रमाणें सिद्धावस्था म्हणजे सर्वारंभपरित्याग प्राप्त करून देणाऱ्या साधन चतुष्टयाकडे प्रायः कोणत्याहि जिवाची मुळीं प्रवृत्तीच होत नसल्याकारणाने हे सारे जड जग सदोदित मायामोहांतच गुंग होऊन राहात असते. अर्थात् खऱ्या जाग्रतीचा लाभ व्हावा, अशा सत्य कामाचा उद्भव क्वचित् जिवाच्या हृदयात होतो, आणि सुदैवाने तो ज्ञाल्यावर

जन्मांतर सहस्रेषु तपो ध्यानसमाधिभिः ॥

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

ह्या महाभारतरत्नोक्तीप्रमाणे अकर्म व विकर्म ह्या सर्वांचा त्याग करून केवळ यज्ञार्थ म्हणजे यज्ञरूपी भगवान् जनार्दन वासुदेवाप्रीत्यर्थ अनंत जन्मीं केलेल्या तपादि समाध्यंत कर्मांनीं हृदयामध्ये शेवटीं सकल श्रुतिसाररूपी

परमात्म्याविषयी परमप्रेमरूपी भक्ति उत्पन्न होऊन जिवाला सिद्धावस्था प्राप्त होते. “ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ ” ह्या भगवदुक्ती-चाहि हाच अर्थ आहे.

साधनचतुष्टयातील तीव्र मुमुक्षा नामक जे अंतिम साधन आहे, ते प्राप्त झाले म्हणजे पूर्वीच्या अनंत जन्मांतील कर्ममय सकल प्रागसाधनें सफल झालीं असे होऊन पुरुष “ सर्वभूतहिते रतः ” होतो; कारण त्याचा “ देहोऽहं ” हा भाव नष्ट होऊन त्याच्या ऐवजी “ जीवो ब्रह्मैव ना पराः ” असा भाव उत्पन्न झालेला असतो; व आत्मरूप अविनाशी आहे, असा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला असल्याकारणाने त्याला मरणाची भीति मुळींच राहात नसून तो सदा सर्वदा सर्वावस्थांत परोपकाररतच असतो. अशा प्रकारची बुद्धि असलेला पुरुष सहजत्वेच निस्पृह असल्यामुळे तो लौकिकव्यवहारत्यागी होऊन त्याला दुष्कृतिवान् पुरुषांची मुळींच भीड राहात नाही, ह्यास्तव तो त्यांच्या दुष्कृत्याचा परिस्फोट निःशंकपणे करीत असतो, कारण तसे न केले तर खरे “ सर्वभूतहित ” मुळींच साधणार नाही, अशी त्याची पक्की समजूत असते. त्याला फक्त एका सत्याचा मात्र अभिमान असतो; आणि त्याच्या बलावर तो असत्यास लाथा देण्यास मुळींच भीत नाही. साराश, मिथ्या व्यवहारदृष्ट्या तो वेडा असतो, असें म्हटले तरी चालेल. कारण ज्या जगात एक दिवससुद्धा सत्यव्रतपरिपालन करितां येणें प्रायः अशक्य आहे, अशा जगाला त्याच्या सत्याभिमानमूलक निस्पृहतेची किंमत कळावी कशी ? आणि ती जगाला न कळल्यामुळे त्याचा तोटा तरी काय होणार ? कारण आपल्या परोपकाराची कोणत्याही प्रकारें फेड व्हावी, अशी त्याला मुळींच इच्छा नसून उलट तो जगास पूर्णपणे ओळखीत असल्याकारणानें जगासंबंधीं आपले कर्तव्य यथाशक्ति करीत राहून आपणा-विषयीच्या जगाच्या वर्तनासंबंधीं “ हाती चलत चालसे अपने ॥ कुतरा भोक्त वा को भुंकवा दे ” असा उदासीनच असतो. “ मलायत्तं बलं पूंसाम् ” ह्या आयुर्वेदीयसिद्धांतील रहस्य ओळखून यथोचित स्थळीं असलेल्या कोणत्याही शब्दादिक जड वस्तूंना तो कदापिही त्याज्य मानीत नाही.

“कोणी निंदा कोणी वंदा । आम्हां स्वहिताचा धंदा ॥ ” अशा प्रकारे शुद्ध ब्रह्मात्मैक्य बुद्धीने त्याचा सर्व आचार घडत असतो; आणि सिद्धावस्थ प्राप्त झाल्यावर मोक्षप्राप्त्यर्थ “ मनेसहित वाचा काया । अवघें दिधलें पंढरिराया ” असा संकल्प केला असल्यामुळे त्याचा सर्व व्यवहार ईशार्पण बुद्धीने होत असल्याकारणाने त्याच्या अंतःकरणांत अहंकर्तृत्व भावना मुळीच नसते. अशा सर्व व्यवहारांत “ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्म संस्थापनार्थाय संभावामि युगे युगे ” ह्या ईश्वराच्या कर्म-हेतूचा त्याला कधीहि विसर पडत नसल्यामुळे “ मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास ॥ कठिण वज्रास भेदू ऐसे । भले तरी देऊं ××× लंगोटी ॥ नाठाळासी काठी देऊं माथा ” ह्या संतोक्तीप्रमाणे त्याचें आचरण सहजच घडत असतें; कारण “ गुणागुणेषु वर्तते ” ह्या सिद्धांताप्रमाणे मुक्तावस्था प्राप्तीपर्यंत जगाच्या रजतमात्मक बुद्धिसंघाशी त्याच्या सात्विकबुद्धीचा अखंड झगडा अपरिहार्यत्वेच चालू राहून जीवेशैक्य लाभानंतरहि ईश्वरात्मकतेने तसेच वर्तन पुढेहि देहपातापर्यंत होत जाणारच. ह्यास्तव सिद्ध आणि मुक्त हे दोघेही कर्मातीत असतात असा सिद्धांत ठरून त्यांच्या आचरणाला दूषण देणारे मूढ लोक ईश्वरास नांवे ठेवण्याच्या दोषास मात्र पात्र होतात; कारण त्या दोन्ही कोटीतील महात्म्यांच्या अंतःकरणांत “ देहोऽहं ” ह्या भावनेस मुळीच थारा नसून त्यांची सर्व कर्मे केवळ ईशनिर्मित प्रारब्धबलाने किंवा ईशप्रेरणेने ईशार्पणार्थ घडत असतात. अहांभव राहिल्यामुळे त्यांच्याकडून कोणत्याहि जिवाची बुद्धिपुरःसर हितहानि होण्याचा यत्किंचितहि संभव नसल्याकारणाने आपणाला कोणी शत्रु असेल, अशी भावना त्यांच्या स्वप्नीहि नसते. अर्थात् अंतःकरणांतून द्वैतभावनेचें निर्मूलन झाले असल्यामुळे ते भीतिरहित झालेले असतात. कारण “ द्वितीयाद्भयं भवति ” असा भीत्युत्पत्तीविषयी सिद्धांत आहे. साराश “ देहोऽहं ” असा जो द्वैतमूलक अहंभाव असतो, तोच सकल दुराचरणात्मक पातकाला कारणीभूत होत असून तो नष्ट झाल्याशिवाय अद्वैतज्ञानप्राप्तिद्वारा मुक्तिलाभ होणें शक्य नाही, हा सिद्धांत श्री समर्थानीं

“अहंभाव ज्या मानसीचा सरेना । तथा ज्ञान तें अन्न पोटीं जिरेना ॥”

ह्या आपल्या वचनाने जगास बजावून सांगितला आहे; त्यावरून असे सिद्ध होतें कीं, “मम” हा बंध सुटून “न मम” रूपी मुक्तता जोंपर्यंत लाभली नाही, तोंपर्यंतची सकल पंडितंमन्यांची “क्रियेविण वाचाळता व्यर्थ आहे” त्याचप्रमाणें

“ सदा सेवि आरण्य तारुण्य काळीं । मिळेना कदा कल्पनेचेनि मेळीं ॥
चळेना मनीं निश्चयो दृढ ज्याचा । जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ”

असा जो “आधीं केलें मग सांगितलें” म्हणणाऱ्या श्री. समर्थानीं साधकाला स्वानुभवमूलक उपदेश केला आहे, त्यातील रहस्यहि असे आहे कीं, वेश्यासदनें आणि मद्यगृहे जितकीं सामान्य जनांना त्याज्य आहेत, तितकींच असत्यभाषणमय जनसंसदि साधकाला त्याज्य आहे. ह्या जनसंसदीचा त्याग करणे प्रायः अशक्य असल्यामुळे जगाची

“ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ ”

अशी हीनदीन स्थिति झाली आहे, ह्यांत मुळींच आश्चर्य नाही !!!

जनसंसदीचा त्याग करण्यास अलौकिक सामर्थ्य अथवा प्रारब्धबल लागते असा सिद्धांत “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” हा श्रुतीनें सांगितला आहे; आणि

“ चणे खावे लोखंडाचे । तरी ब्रह्मपदीं नाच ॥ ”

“ तुका म्हणे भक्ति । सुळावरिल पोळी ॥ ज्याचे असे कपाळीं त्यासि मिळे ॥ ” ह्या संतोक्तिद्वयांत त्याच श्रुतीचा अनुवाद केलेला आहे.

सांख्यमार्गातील साधन-चतुष्टयाप्रमाणेंच यमनियम, अष्ट योगसाधनेंही पूर्ण वैराग्यमूलकच आहेत. पूर्ण वैराग्याशिवाय योगसाध्य होणें शक्य नाही, हें रहस्य अर्जुनाच्या मनांत पक्केपणें बिबावे एतदर्थ श्रीकृष्णांनीं भगवद्गीतेच्या द्वितीयाध्यायांतील योगमार्गोपदेशारंभींच त्याला

“ त्रैगुण्य विषयावेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंदा नित्य सत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ॥ ”

असा स्पष्ट उपदेश केला आहे. एवंच पूर्ण वैराग्याशिवाय गीतेतील ब्रह्मनिष्ठेचा यत्किंचित्ही लाभ होणे शक्य नाही, हें गुह्य रहस्य “ तस्मात्त्व-
मिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ” इत्यादि अनेक वचनानीं भगवंतांनीं वारंवार अर्जुनास बजावून सांगितलें आहे; आणि तत्सिद्धयर्थं सबध भगव-
द्रीतेत अपरिहार्थं प्रारब्धप्राप्त कर्माखेरीज-शास्त्रोक्त नित्य, नैमित्तिक, प्राय-
श्चित्त व उपासना एतद्विरहित क्रियमाणाचा कोठेंहि यत्किंचित् देखील उल्लेख केलेला नाही; कारण एतद्विरहित असलेलीं सारीं क्रियमाणकर्म अकर्म किंवा विकर्मच होत.

श्री नृसिंह बाबा महाराज पांचलेगांवकर

श्री मुक्तेश्वर-महाराजांचें दैवत.

रामनवमी

या अंकात दिलेल्या ह. भ. प. दासगणू बुवांच्या अहवालावरून साला-बादप्रमाणे रामनवमी उत्सव शिर्डीस नजरा झाल्याचे कळून येईलच. हा रामनवमीचा उत्सव शिर्डीस कसा सुरू झाला, त्याचें स्वरूप वगैरेसंबंधी श्री. साईलीलेंत आम्हीं पूर्वी सविस्तर विवेचन केले आहे. तेव्हा कार्य-क्रमांत प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे उत्सव थाटाने झाला याशिवाय जास्ती लिहिण्याचे काहीं प्रयोजन नाही. परंतु यदाचे उत्सवास एका गोष्टीने विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झाले होते ती विशिष्ट गोष्ट म्हणजे उत्सवाकरिता मोगलाईतील एक प्रसिद्ध बाल सत्पुरुष श्री पाचलंगावकर नृसिंह बाबा महाराज याचे झालेले आगमन होय. शिर्डीस उत्सवास एकवार यावे म्हणून ह. भ. प. दासगणू बुवांनी त्यांना २।३ वेळा विनंति केली होती व शेवटीं यंदा त्यांनी येण्याचे कबूल केले. व त्याप्रमाणे ते आले श्री. नृसिंहबाबा महाराजाचा मोगलाईत लौकिक फार मोठा आहे. त्याचे वय अवघे १५ वर्षांचे आहे. परंतु सर्व निजामशाहींत थेट निजामसाहेबापासून, रकारपर्यंत त्याच्याबद्दल आदरयुक्त भावना आहे, व ते एक मोठे सत्पुरुष आहेत अशी त्यांची कीर्ति आहे.

ह. भ. प. दासगणू बुवांना प्रथम त्यांची थोडीबहुत माहिती ऐकून झाली होती. दोघाची जी प्रथम भेट झाली त्याचो हकीगत थोडी मनोरंजक आहे. एके वेळीं महाराज (संबंध नाव न लिहिता यापुढें श्री. नृसिंहबाबा महाराजाचा नुसते "महाराज" व दासगणू बुवांचा "बुवा" असाच उल्लेख केला आहे.) बुवाकडे गेले व 'दासगणू महाराज ते तुम्हींच का' असा प्रश्न केला. बुवांनी त्यांना हो म्हणून उत्तर दिल्यावर दुसरा प्रश्न 'तुमच्याकडे लोक कशांनें चालतात?' असा केला. बुवांनी उलट विचारले कीं 'आपलेकडे कशांनें चालतात?' त्यावर महाराज उत्तरले कीं 'आमचेकडे डोक्यांनें चालतात.' बुवा म्हणाले 'आमचेकडे कानांनें चालतात.' महाराजांनीं विचारलें 'कानांनें कसे चालतात?' बुवांनीं विचारले 'डोक्यांनें कसे चालतात?' त्यावर महाराज म्हणाले 'आमचेकडे लोक डोक्यांत कांहीं तरी विचार घेतात व त्या नादांत ते चालतात' बुवा म्हणाले 'आमचेकडे लोक

कानाने कांहीं तरी ऐकतात व त्या नादांत ते चालतात. ' इतका हा प्रश्नोत्तररूपी संवाद झाल्यावर महाराज निघून गेले. त्या नंतर कांहीं कालानें नांदेडास एका मारवाड्याने पंगत घालण्याचे ठरविलें होतें. महाराज तेथे आले व ४५ सर्प बरोबर घेऊन बुवांचे भेटीला गेले. महाराज सर्प धरतात, कोणाला चावल्यास विषार बाधत नाही, ह्या गोष्टी बुवांचे कानीं पूर्वीं आलेल्या होत्या, परंतु प्रत्यक्ष सर्प पाहिल्यावर बुवांची गाळण तर उडालीच. महाराज बुवांचे गळ्यांत सर्प घालूं लागले, तेव्हां तर बुवांना फार भीति वाटून तसे न करण्याबद्दल त्यांनीं महाराजांना विनंति केली. महाराजांनीं ती ऐकली व रात्रीं तुमच्या कीर्तनाला आम्हीं येऊं म्हणून सांगितलें. त्यावर बुवांनीं त्यांना सांगितले कीं, आपण कीर्तनाला या, पण (सर्पांकडे हात दाखवून) बरोबर आपली ही स्नेहीमंडळी आणूं नका. कारण मी मित्रा आहे व हे नाग पाहिले म्हणजे मला कीर्तन सुचणार नाही. महाराज रात्रीं कीर्तनाला एकटेच आले. दुसरे दिवशीं पंगत ब्हावयाची होती. पंगत घालणाऱ्या मारवाड्यानें महाराजांना भोजनास बोलाविलें. महाराज म्हणाले, दासगणू महाराज भोजनाला आले तर मी येईन. मारवाडी बुवांना आमंत्रण देण्यास गेला. मी कोठे जेवायला जात नाहीं असें बुवांनीं त्याला सांगितले. तो निरोप महाराजांना मारवाड्यानें पोहोचविल्यावर महाराज उठले व गोदावरी तीरावर जाऊन त्यांनीं डोहांत बुडी मारली. लगेच सर्व मंडळी व बुवा गोदावरी तीरावर गेली. पहातात तों महाराज पाण्यांत. मधून मधून डोके वर काढीत व माणसें पाहून पुन्हां बुडी मारीत. या प्रमाणे महाराज त्या खेपेला ४८ तास पाण्यात राहिले व मग बाहेर निघाले. हा असामान्य प्रकार पाहून बुवा तर थक्कच झाले. उत्तरोत्तर बुवांचा व महाराजांचा संबंध अधिकाधिक येऊं लागला, व महाराजांच्या अलौकिक सामर्थ्याची त्यांना जाणीव होत गेली.

कै. दामुअण्णाचा मुलगा अवघा ४५ वर्षे वयाचा आहे. तो बहुतेक बुवांकडेच असतो. महाराजांच्या सहवासांत तोही सर्पाशी खेळू लागला.

१ आपण ज्याला भडारा किंवा गांवजेवण म्हणतो त्याला तिकडे पंगत म्हणतात.

स्फुट विषय.

बुवांचा बालशिष्य तुकारामही सर्व पकडण्यांत तरबेज झाला. या अंकांत दिलेल्या महाराजांच्या छायाचित्रात जो धाकटा नाग आहे तो तुकारामाने आपल्या आजेगांठी धरून आणला होता.

दुसरी एक विशिष्ट गोष्ट बुवांचे पहाण्यात अशी आली की, कोणत्याही वेदाची ऋचा कोणी म्हणो, महाराज त्यांचे बरोबर ती ऋचा म्हणू लागत. इतकेच नव्हे तर जरी तो इसम मध्येच थांबला, तरी महाराज ती ऋचा एकटेच पुढे म्हणत. १५ वर्षांच्या मुलाने वेदाच्या ऋचा म्हणाव्यात, हे सामर्थ्य काहीं लहान नव्हे. अशी ही महान विभूति एकदां आपल्या मंडळीच्या दृष्टी पडावी अशी बुवांना साहाजिकच इच्छा होऊन त्यांनी महाराजांना शिर्डीस येण्याचें निमंत्रण दिलें. उत्सवास महाराज येणार ही खबर श्री साईलीलेंत व बुवांच्या निमंत्रण पत्रिकेत आगाऊ दिली असल्यामुळें यंदा उत्सवाला पुष्कळच मंडळी आली. श्री साईनाथ महाराजांनी देह ठेवल्यावर एवढा समाज पूर्वी शिर्डीस केव्हाच जमला नव्हता. समाधीगृह, साठेसाहेबांचा वाडा, कै. काकासाहेब दोक्षितांचा वाडा, व इतर शिर्डीस मिळू शकलीं तीं घरे, आलेल्या पाहुण्यांना अपुरींच पडलीं. उत्सवास आलेल्या भक्तमंडळींचीं नांवे बुवांच्या अहवालात दिली आहेत; परंतु त्यांतील कित्येक जण सहकुटुंब व काहीं आपली स्नेहीमंडळी बरोबर घेऊन आले होते.

चैत्र शुद्ध अष्टमीला सकाळीं महाराज येणार होते. परंतु ते आले नाहीत. त्यामुळे महाराजांच्या आगमनावद्दल मंडळी जरा साशंक झाली. पण शेवटीं संध्याकाळीं महाराजांच्या देवाचे पुजारी वे. श्री भाऊ देव, महाराजांचे देवस्थानासह शिर्डीस येऊन पोहोचले, व महाराज नवमीला सकाळीं येतील असे त्यांनीं सांगितले. कोपरगांव स्टेशनवर महाराजांना उतरून घेण्याकरितां बुवांनीं आपली मंडळी पाठविलीच होती. नवमीला सकाळीं सुमारे ७॥ वाजतां महाराजांचा तागा शिर्डीच्या शिवेच्या ओढ्यावर आला. त्या ठिकाणीं बुवा, माधवराव देशपांडे, तात्याबा पाटील कोते, काकासाहेब महाजनी, रामचंद्र पाटील वगैरे मंडळी महाराजांना सामोरी गेली. महाराज तांग्यांतून खाली उतरले व त्यांना पुष्पहारानें मंडीत केल्यावर तेथून मिरवणूक काढून

त्यांना वाजतगाजत शिर्डीत आणले. महाराजाबरोबर हिंगोलीचे सावकार श्रीमंत वामन रामचंद्र नाईक ऊर्फ बापुसाहेब डोईफोडे, रा. पत्की खामगांवकर, व महाराजाचे २३ सेवेकरी, इतकी मंडळी होती. महाराजांची राहणी त्यांच्या वृत्तीला साजेल अशीच दिसली. एकामोवळ्याच्या कौपिनीशिवाय दुसरें कांहीं वस्त्र ते वापरीत नाहींत. छायाचित्रात ज्या वेपत आहेत, तसेच नेहमीं असतात. महाराजांनीं प्रथम श्रीसाईनाथ महाराजाच्या समाधीचें भक्तिभावानें दर्शन घेतले व नंतर जमलेल्या मंडळींच्या ओळखी करून घेतल्या. त्यातील १२ माणसांना मात्र त्यांनीं आपण होऊनच तुम्हीं अमुक काय असे विचारलें व त्यांनीं होथ म्हटल्यावर तुमचे नाव मी ऐकलें होते असे सांगितलें. अर्थात् हे त्यांनीं तर्कानेच जाणले असले पाहिजे; परंतु इतक्या लहान वयांत इतकी तर्कबुद्धि असणे हेही विशेषच आहे.

रामनवमा उत्सवाप्रीत्यर्थ दरसाल प्रमाणे नवमीला सकाळीं समाधि-वर लघु रुद्राभिषेक सुद्ध झाला. सुमारे १०॥ वाजता अभिषेक संपून समाधीचे अभ्यंग स्नान गंगोदकाने झाले व नंतर समाधि वस्त्रविभूषित झाल्यावर सर्व भक्तमंडळींनीं पूजा केल्या. तदनंतर सुमारे ११॥ वाजता ह. म. प. दासगणू बुवा कीर्तनास उभे राहिले. यंदा जनसमूह फार असल्यामुळे कीर्तनाला अतिशय गर्दी झाली होती, व त्यामुळे कीर्तनाला रंगही फार आला. रामनवमीला अर्थात् श्री रामजन्माचेच आख्यान असावयाचें. बुवाच्या कीर्तनांचीं आख्यानें स्वरचित असतात, हें कोणाला सांगावयास नकोच. त्यांचे श्री रामजन्माचे आख्यान श्रीसाईलीलेंत अद्याप प्रसिद्ध झालें नाहीं, म्हणून या खेपेस आम्हीं ते देण्याचें योजिलें आहे. त्यातील गद्य मजकूर अक्षरशः बुवाचा नाही. वेळेच्या अभावा पूर्वरंग अगदीच थोडक्यांत आटोपून, बुवांनीं आख्यान सुरू केलें.

मामुली ईशस्तवन झाल्यावर आख्यानास नुरवात पुढील आर्येपासून झाली.

सनत्कुमारें दिवला जय विजयाक्षप रोकिता त्यासी ।

अभुर कुली जन्मा जा गोत्राहण ते छळाक्या महिसी ॥

(अपूर्ण)

हिंदु धर्माची मुख्य तत्त्वे.

(लेखक:—कुलगुरु चिंतामणराव वि. वैद्य)

हिंदु धर्माची मूलभूत मुख्य तत्त्वे काय आहेत या विषयी इतर धर्मियांना माहिती नसतेच; पण हिंदु लोकानाही चांगलीशी माहिती नसते. यामुळे आपल्या धर्माविषयी आपल्याच लोकांत कांहींसा अनादर असतो व हिंदु धर्माविषयी योग्य प्रसंगी आपले आचरण बलहिनांसारखे होते. सर्व धर्माचीं तत्त्वे कांहीं एका अशात एकच असतात व उदात्त नीतिमत्तेचा सर्वांनीच अवलंब केलेला आहे. परंतु कित्येक महत्त्वाच्या बाबतींत निरनिराळ्या धर्मांत मतभेद असतो. असे हे हिंदु धर्माचे वैशिष्ट्य कोणत्या बाबीत आहे आणि ते तर्कास कसे पटण्यासारखे आहे हें नवीन शिकलेल्या व नवीन संस्कृती-संबंधी अनुकूल कल्पना असलेल्या हिंदु वाचकवर्गास सांगण्याची आवश्यकता आहे. या साठी या लेखमालेच्या द्वारे हिंदु वाचकांसमोर या प्रश्नावरील माझ्या अल्प समजुतीचीं मते मी मांडीत आहे.

लोकमान्य टिळकांनी हिंदुत्वाचे लक्षण एका लहानशा श्लोकांत मार्मिक रितीने केले आहे.

प्रामाण्य बुद्धिही वेदेषु साधनानाम् अनेकता ।

उपास्यानाम् अनियमहा एतन् हिंदुत्व लक्षणम् ॥

या श्लोकांत हिंदुत्वाचे व परियायाने हिंदु धर्माचे थोडक्यांत मुद्देसूद वैशिष्ट्य लोकमान्यांनी दिले आहे. या अनुरोवाने पहिले वैशिष्ट्य वेदाविषयी प्रमाणबुद्धि हें आहे. याजविषयी या लेखात आपण सांगोपांग विचार करूं.

प्रत्येक वर्माला ईश्वरप्रणीत एक धर्मग्रंथ मानणें अत्यंत आवश्यक आहे. ईश्वर आहे कीं नाही, परलोक आहे कीं नाही, आत्मा आहे कीं नाही, मरणानंतर आत्म्याची काय स्थिति होते, या जगांत भिन्नता सुखदुःखाची कां, इत्यादि प्रश्न कोणत्याही लौकिक ज्ञानानें सुटत नाहीतच--पण तत्त्वज्ञानाने सुद्धा सुटत नाहीत. फिलॉसफीची म्हणजे तत्त्वज्ञानाची गति येथेच

कुंठीत होते. या प्रश्नांचे उत्तर प्रत्येक धर्मात दिलेले असते व काहीं बाबतीत तें भिन्नही असते. हें उत्तर ईश्वरी प्रेरणेने किंवा अतींद्रिय ज्ञानानें काहीं विशिष्ट पुरुषच देऊं शकतात व अशा पुरुषांनी सांगितलेले किंवा लिहिलेले धर्मसंबंधी ज्ञान हे ईश्वरानेंच दिलेले आहे ही भावना ठेविल्याशिवाय कोणत्याही धर्मीयांचे चालावयाचे नाही. तात्पर्य प्रत्येक धर्माचा ईश्वरप्रणीत (Revelation) मानावाच लागतो. ख्रिश्चन लोकांस जसे बायबल किंवा मुसलमानांस जसे कुराण तसे हिंदु लोकांत वेद हे प्रमाण आहे वेद ईश्वरप्रणीत आहेत, पुरुषकृत नाहीत अशीच भावना हिंदुधर्मियांनी ठेविली पाहिजे. याचा अर्थ असा नव्हे की, वेद ईश्वराने प्रत्यक्ष येऊन सांगितले आहेत. ऋषींनी ईश्वरप्रेरणेने वेदांचे मंत्र उच्चारिले. आस्तिक मते ही गोष्ट निःसंशय सत्य आहे, पण ज्यास हें पटत नसेल त्याने एवढें तरी मान्य केले पाहिजे की, अशी कल्पित भावनेची कां होईना, श्रद्धा ठेविल्याशिवाय धर्माचे पाऊलच पुढें पडू शकत नाही. येशू, बुद्ध, महमद, अशासारखे ईश्वरी प्रेरणेचे पुरुष धर्मसंबंधी तत्त्वे सांगण्यासाठी मानिलेच पाहिजेत व त्यांचे सर्व सांगणे प्रमाणच मानलें पाहिजे. कारण अतींद्रिय गोष्टीचे ज्ञान अशा शब्दप्रमाणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणाने मिळणें शक्य नाही. वेदमंत्राचे कर्ते म्हणजे द्रष्टे ऋषि हे अशाच प्रकारचे अतींद्रिय ज्ञानवान होते आणि त्यांनी जें वेदांत सांगितले आहे ते प्रमाण आहे असेच हिंदूंनी मानले पाहिजे.

एवढी गोष्ट मान्य केली पाहिजे की, हा मान काहीं व्यक्तीपुरताच व काहीं ग्रंथापुरताच मर्यादित करावयाचा आहे. लोकमान्यांनी वेदांचे ठिकाणी प्रमाण बुद्धी एवढीच प्रमाणमर्यादा घातली आहे ती योग्य आहे. पुराणामध्ये प्रामाण्य बुद्धी ठेवावयास पाहिजे असे नाही. हिंदु धर्माच्या कित्येक शाखांनी पुराणांचे प्रामाण्य मानले नाही. दयानंदाच्या आर्यसमाजाने वेदांच्या ब्राह्मण भागांचे प्रामाण्य मानले नाही तरी ते पूर्ण हिंदु होत. कारण वेदांच्या मंत्रांचे प्रामाण्य ते मानतात आणि ऋषीनाही अतींद्रिय ज्ञानाचे ते समजतात. श्रीलोकही जरी त्यांच्या ग्रंथाप्रमाणे चालतात तरी गुरु नानकाने त्या ग्रंथांतच वेदांचे प्रामाण्य मानले असल्यामुळे ते पूर्णपणे हिंदु आहेत. जैन आणि

बौद्ध हे वेदांना प्रमाण मानीत नाहीत तथापि ते वेदांनी प्रतिपादिलेले कर्मादि सिद्धांत मानितात आणि यामुळे त्यांस हिंदु मानण्यास हरकत नाही. असो. तर प्रत्येक खऱ्या हिंदूंनी वेदांचे प्रामाण्य मानलेच पाहिजे ही गोष्ट सत्यास व तर्कास, दोहीस धरून आहे.

येथे कित्येकांस अशी शका येते कीं वेद चार आहेत आणि ऋषी अनेक आहेत; भिन्न वेदान भिन्न मते सांगितलेली असून एकाच वेदांत भिन्न ऋषींची भिन्न मते दृष्टीस पडतात

“ श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयोपि भिन्ना नैको मुनिर्यस्यमत प्रमाणम् ॥ ”

अशी वेदाची स्थिति असल्यामुळे वेदांविषयी किंवा तदनुसार स्मृतीविषयी प्रमाणबुद्धि कशी ठेवावी हा भिन्नत्वाचा आरोप पुष्कळ समंजस हिंदूही करतात आणि त्यामुळे हिंदु धर्माला मोठे जैगुण्य आहे, किंबहुना हिंदु धर्माचे दौर्बल्य याचमुळे आहे असे मानतात. पण ही त्याची मोठी गैरसमजूत आहे. सर्व स्मृतींचा आशय एकच आहे, असा हिंदु धर्माचा महासिद्धांत आहे. त्याचप्रमाणे श्रुतींचाही आशय एक आहे असेच हिंदु धर्म मानतो, किंबहुना अशी प्रत्यक्ष स्थितीही आहे. काहीं विधीसंबंधी कोठे कोठे मतभेद आहे तेथे धर्मशास्त्राचा असा निर्णय आहे कीं, कोणताही एक विधि केल्यास हरकत नाही. भिन्न भिन्न ऋषींच्या प्रतिपादनात वस्तूचे वर्णन एकच आहे. ईश्वराचे स्वरूप काय, आत्म्याची गति काय, याविषयी सर्व वेदांचे एकच म्हणणे आहे. तात्पर्य वेद अनेक आहेत ही गोष्ट खरी असली तरी त्या सर्वांचे सांगणे एक आहे असे हिंदुधर्मियांनी मानले पाहिजे. इतकेच नव्हे, तर वस्तुस्थितीही अशीच आहे. बरे, मुसलमानाचे कुराण एक आहे आणि ख्रिस्ती पांच बायबल् एक आहे, तरी सुद्धा त्यांच्यात अनेक मते आहेतच. एकाच शक्याचे भिन्न अर्थ करून आणि एकाच वर्णनाचा भिन्न आशय समजून ख्रिस्ती धर्मांत रोमन कॅथोलिक, ग्रीक चर्च प्राटेस्टंट, मॅथिचियन् इत्यादि अनेक भिन्न मते आहेत आणि इस्लामी धर्मांतही शिया, सुनी, वहाबी, इत्यादि

अनेक मते आहेत. तात्पर्य, हिंदुधर्मियात जे विशेष औदासिन्य किंवा मत-मतांचे जे भाडण आहे ते वेद चार आणि ऋषी अनेक आहेत म्हणून नव्हे, तर ते हिंदुधर्मियाच्या जातिस्वभावामुळे आहे. भिन्न पंथ असले तरी मुसलमान, इस्लामी धर्माचा प्रश्न आला म्हणजे जितक्या आवेशाने एक होतात, तितक्या आवेशाने हिंदु एक होत नाहीत. याचे कारण वेद अनेक आहेत हे नव्हे. वेद एकच असता आणि ऋषी एकच असता तरी सुद्धा हिंदु ओकात अनेक पंथ उत्पन्न होऊन ते एकमेकाशी विलग आणि भांडणारे होऊन हिंदु धर्म हल्ली-प्रमाणेच हिंदूंच्या जातिस्वभावामुळे दुर्बल राहिला असता. असो. तर वेद अनेक आहेत आणि ऋषी अनेक आहेत यांत कांहीं वैगुण्य नाही किंबहुना मनुष्यात मत वैचित्र्य असल्याने हे अनेकत्व भिन्न स्वभावाला अनुकूल असेच आहे. हिंदुनी वेदांच्या अनेकत्वामुळे त्यांच्या ठिकाणी प्रामाण्यबुद्धि हालू देऊ नये मात्र केदोत्क्षेपक आपला स्वभावधर्म सोडून हिंदूंनी सर्व वेदांच्या ठिकाणी सारखी पूज्यबुद्धि ठेवावी. ऋग्वेदांनी यजुर्वेदियांस हलके समजू नये किंवा अथर्ववेदियांनी आम्ही श्रेष्ठ, इतर कनिष्ठ असे मानू नये. सर्व वेदांस सारखेच पूज्य मानून सर्व हिंदूंनी हिंदु धर्मास बळकटी आणली पाहिजे. वेदांच्या किंवा ऋषींच्या अनेकत्वाप्रमाणे हिंदुधर्मात साधनाचीही अनेकता मानलेली आहे. वेदातच, कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग आणि उपासना असे तीन मार्ग उपदेशिलेले आहेत. ईश्वरप्राप्तीसाठी भगवद्गीतेने भक्तिमार्ग आणखी उपदेशिला आहे. याशिवाय सांख्य आणि योग असे दोन मार्ग भगवद्गीतेतच उल्लेखिलेले आहेत. नुसत्या कर्ममार्गाकडे पाहिले तरी अनेक प्रकारची कर्मे व यज्ञ, वेदांत सांगितलेले आहेत. वैदिक उपासनाही अनेक आहेत आणि ज्ञानमार्गाचे रस्तेही भिन्न आहेत. योगामध्ये सुद्धा निरनिराळे योग सांगितलेले आहेत. नुसती संध्याच घेतली तरी निरनिराळ्या वेदांची व निरनिराळ्या शाखाची निरनिराळी असते. तेव्हा अशा या अनेक भिन्न मार्गांनी व साधनांनी परमेश्वराची प्राप्ति कशी व्हावी असा एक प्रकारचा आक्षेप परधर्मी लोक हिंदुधर्मियावर घेतात. किंबहुना आपल्यामध्ये अनेक पंथ असल्याने, आपले लोक हिंदुधर्मास हीनबळ समजतात, परंतु अशा प्रकारची समजूत असणे मागील

समजुतीप्रमाणेच गैर आहे. एकाच ठिकाणी जाण्यास जसे अनेक मार्ग असतात, त्याचप्रमाणे हिंदुधर्मात परमेश्वरप्राप्तीचे अनेक मार्ग उपदेशिले आहेत, यात गैर ते कोणते ? मनुष्यस्वभाव भिन्न असल्याने, त्या त्या स्वभावानुसार किंवा रुचेल अशा प्रकारचा भिन्न मार्ग असल्या तर त्यांत चुकी नसते. ज्ञानमार्गीयांनी चोखाळलेल्या अव्यक्त उपासनेचा मार्ग साधारण कमी समजुतीच्या ६ कृषी बुद्धीच्या मनुष्यास कसा उपयोगी पडेल' स्त्रियाची कल्पना व मनोभावना पुरुषाच्या मनोभावनेहून भिन्न असते. तेव्हां त्यांना भक्तिमार्ग हा जास्त फलप्रद आहे असे कोण म्हणणार नाही ? तात्पर्य, निरनिराळ्या प्रकृतींना अनुरूप असे भिन्न परमेश्वरप्राप्तीचे मार्ग हिंदुधर्मात सांगितले आहेत, हे त्यांचे वैगुण्य नसून हा त्यांचा अलंकार आहे. मात्र मागील विषयाप्रमाणे या विषयांतहि जी चूक होते, ती अशी की, ज्ञानमार्गीयांनी योगमार्गास कमी तर खावे आणि कर्ममार्गी यांनी आणि ज्ञानमार्गीयांनी भक्तिमार्गास स्त्रीशूद्रांचा म्हणजे मार्ग आहे असे म्हणून त्यांची हेटाळणी करावी व तो मोक्षास मिळणार नाही, अल्पफल आहे असे म्हणून आपली प्रौढी मिरवावी; खरी गोष्ट मोशी आहे की, हे सर्व मार्ग सारखेच मोक्षास मिळणारे आहेत आणि ज्ञानमार्गापापल्या रीतीने परमेश्वराची प्राप्ती करून देणारे आहेत. "संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तेपियान्ति मामेव । इत्यादि भगवद्गीतेच्या अथर्व्याप्रमाणे सर्व मार्ग मोक्षास नेणारे आहेत अशी सर्व हिंदुधर्मीयांनी भाषणा ठेवावी आणि कोणाची अवहलेना करू नये. नुसती भावनाच नव्हे तर अस्तुस्थितीही अशीच आहे किंबहुना हिंदु धर्माचे उदात्त तत्त्व असे आहे की, पुस्तकमानांनी सुद्धा आपला धर्म योग्य रीतीने श्रद्धेने पाळला तर तेही मोक्षास जातील. मग भक्तिभावाने विठोबाचे भजन करणारे श्रद्धावान शूद्र हे मोक्षास जातीलच, यांत संशय नाही. तेव्हां ब्राह्मण किंवा राजकृषी हे भक्तिमार्गानेही मोक्षास जातील यात नवल काय ? असे भगवद्गोता सांगते. एवढेच नव्हे तर मला कधी कधी असे वाटते की, आमचा ज्ञानमार्ग किंवा कर्ममार्ग किंवा योगमार्ग खरा मोक्षास नेणारा आहे असे प्रतिपादनारे अहमन्य ब्राह्मण जागत्या जागीच राहातील किंवा मार्गाच्या

काठिन्यामुळे भगवन्मार्गात त्यांची फारशी प्रगति होणार नाही. पण साधेभोळे, कमी बुद्धीचे श्रद्धावान शूद्र, भक्तिमार्गाचा दृढ आश्रय घेऊन शेवटचा पल्ला गांठतील. तात्पर्य गरूड पक्षी आणि कांसव यांच्या गोष्टी-प्रमाणे भक्तिमार्गी शूद्र किंवा भोळे ब्राह्मण हळू हळू नित्यशः रीति-चालून परमसिद्धीला निश्चयाने पोचतील आणि इतर मार्गी अहमन्येत्तव्हे. मागे राहातील असे होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो तर हिंदु धर्मात ईश्वरप्राप्तीच्या साधनांची अनेकता मान्य केली गेली आहे. मोक्षाचे अनेक मार्ग असून आपापल्या परीने ते सर्वच सारखे फल देणारे आहेत अशी हिंदुधर्मीयांनी दृढ भावना ठेऊन कोणत्याही मार्गाची कोणीही अवहेलना करू नये.

याच विषयासंबंधाने आणखी एक गोष्ट अशी सागावयाची की, हिंदुधर्मात भक्तिमार्गात प्रतिमापूजन हे मान्य केले गेले आहे. प्रतिमापूजनाची इतरमार्गीयांना कधी कधी निंदा केलेली आहे. परधर्मी लोक तर हिंदुधर्माच्या वा प्रतिमापूजनास मूर्खपणा समजतात. आर्यसमाजाने व शीख धर्माने प्रतिमापूजनास मनाई केलेली आहे, याचे कारण बहुधा मुसलमानांनी केलेला प्रतिमापूजनावरचा हल्ला हाच असावा. ते कांहीं असो. प्रतिमापूजन हिंदुधर्मास मूल्य आहे. हा सिद्धांत सोडतां येत नाही. हजारों किंबहुना लाखो हिंदु प्रतिमाचे पूजन करितात आणि भक्तिभावाने त्या त्या रूपात ईश्वराची सेवा करितात, ही गोष्ट चूक आहे असें कदापि म्हणतां येणार नाही. मात्र येथेही हिंदुधर्मीयांस एक इषारा देणे अवश्य आहे. मूर्तीत जे ईश्वरत्व वसत असते ते आपल्या भावनेने वसत असते; मूर्तीच्या द्वारे ईश्वराच्या ठिकाणी आपली भावना सलग करावयाची असते. दगडामातीच्या मूर्तीत ईश्वरीसामर्थ्य नाही आणि आपल्या भावनेने ते तेथे जागृत करावयाचे आहे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. आपली भावना हीन असेल तर मूर्तीत सामर्थ्य प्रकट होणार नाही. गजनीच्या महमुदाने सोमनाथाची मूर्ति फोडली, त्यावेळेस सोमनाथाच्या मूर्तीत ईश्वरीसामर्थ्य प्रकट झाले नाही, याचे कारण ब्राह्मणांनी आपल्या तीव्र भावनेने

तें जागृत केले नाही. त्यांची नजर मूर्तीत लपविलेल्या व गाभान्यात सांठविलेल्या लाखो रुपये किंमतीच्या हिऱ्यामाणकात गुंतली होती. सारांश मूर्तीत सामर्थ्य नाही, भावनेत आहे आणि प्रतिमा ध्यानसाधनाकरिता आहे हे हिंदुधर्मियांनी नेहमी लक्षांत ठेवावे.

“ उपास्यानामनियमः ” असे लोकमान्यांचे तिसरे सूत्र आहे. ज्या देवाची उपासना करावयाची तो देव अमुकच असावा असा हिंदुधर्माचा नियम नाही. अर्थात उपास्यदेव अनेक आहेत, हे हिंदुधर्मात पुर्वीच्या दोन गोष्टीप्रमाणे म्हणजे धर्मग्रंथाच्या व मोक्षमार्गाच्या अनेकत्वाप्रमाणे, हिंदुधर्मात गृहीत केलेले आहे, हे कबूल करावे लागते. तेथेही हिंदुधर्मियांची मोठी भयंकर गैरसमजूत असते की, देव खरोखरच हिंदुधर्मात अनेक किंबहुना कित्येक कोटी आहेत. हिंदुधर्मियांची ही भ्रांत कल्पना, मग परधर्मियांची तशी असेल यात आश्चर्य काय ? आणि येथेही हिंदुधर्मियांचा जातिस्वभाव म्हणजे भांडखोरपणा विक्रोपास गेलेला दिसतो. शैव लोक शिवास मोठा मानून विष्णूस त्याचा दास मानतात, तर वैष्णव लोक विष्णूस खरा व मोठा देव मानून शिवपूजा नकास नेणारी आहे असे म्हणतात. या शैव आणि वैष्णव पंथाच्या अनुयायांचा तंटा प्राचीन काळापासून म्हणजे उपनिषदकाळापासून आतांपर्यंत सारखा चालत आलेला आहे. हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत यापासून देशांचे किती नुकसान झालेले आहे हे मी मध्ययुगीन भारत भाग ३ यांत दाखविले आहे. मद्रासकडच्या एका शैव राजाने रामानुजास विचारिले की, शिव मोठा की विष्णू मोठा ? या प्रश्नाचे उत्तर देणे कठीण वाटल्यामुळे रामानुजास देश सोडून पळून जावे लागले. शिव आणि विष्णू या दोन उपास्यदेवतेच्या उपासनेच्या तंट्यांत सूर्य, गणपती, देवी, दत्तात्रय, खंडोबा इत्यादि देवतेच्या उपासनांच्या तंट्याची आणखी भर पडली आहे. पण हिंदुधर्माचा याप्रमाणे जरी प्रत्यक्षतः लोकांत बोजवारा झालेला आहे तरी हिंदुधर्माचे मूळ उज्ज्वल तत्त्व देव एकच आहे असे आहे आणि तो देव चराचर व्यापून आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत याज्ञवल्क्य आणि जनक यांच्या सवादांत, ही गोष्ट स्पष्टपणे समजावून

सांगितली आहे. देव किती आहेत असा याज्ञवल्क्याला एका ऋषीने प्रश्न केला. तेव्हां त्यानीं तेहतीस कोटी आहेत असे प्रथम उत्तर दिले. ऋषीने पुन्हां विचारिलें, देव किती आहेत ? तेव्हां याज्ञवल्क्यानीं उत्तर दिलें ३३ तेहतीस आहेत. तेहतीस कोटी हा देवांचा महिमा आहे. ऋषीने पुन्हा विचारलें, देव किती आहेत; याज्ञवल्क्याने उत्तर दिले तीन; पुन्हां विचारलें त्या वेळेस उत्तर दिले दोन, आणि पुन्हां विचारले तेव्हां एक असे याज्ञवल्क्यानीं उत्तर दिलें. हा एक देव कोणता असे ऋषीने विचारले तेव्हां सर्व चराचर सृष्टीस व्यापून राहणारा सर्वांच्या अंतर्गामी राहून सर्व सृष्टीस चालविणारा असा जो परमेश्वर त्याचें फारच मनोहर वर्णन याज्ञवल्क्यानीं येथे केले आहे. असो. तर देव एक आहे, ईश्वर एक आहे, अशी हिंदुधर्माची मूलभूत दृष्टि आहे. हे निरनिराळ्या देवांचे जें धर्मग्रंथांत वर्णन येते ते ऋषीनीं एकाच परमेश्वराच्या भिन्नभिन्न शक्तीकडे लक्ष देऊन निराळें स्वरूप कल्पिलेले आहे असा हिंदुधर्माचा प्राचीनतम सिद्धांत आहे.

“ एकं सद्विप्रा बहुधा आमनन्ति इन्द्रं यमं, मातरि श्वानमाहु । ”

असे ऋग्वेदमंत्रांत स्पष्ट सांगितले आहे. परमेश्वर एकच असून त्याला विद्वान् लोक बहु प्रकाराने मानून इंद्र, यम, वायु इत्यादि त्यास नांवे देतात. तात्पर्य देव एकच असून हिंदुधर्मांत भिन्न भिन्न शक्तीच्या उपासनेसाठीं त्याचीं अनेक रूपे मानिलेलीं आहेत ही गोष्ट हिंदूनीं पक्की ध्यानांत घरावी.

तेव्हा शिव मोठा कीं विष्णु मोठा असा प्रश्न करणारे हिंदु लोक किती मूर्ख असतात किंबहुना स्वधर्मघातक होतात याची वाचकांनीं कल्पना करावी. सृष्टि उत्पन्न करणे, तिचे पालन करणे, तिचा संहार करणे इत्यादि सर्व एकच ईश्वर करतो. ‘जन्माद्यश्च यतः’ असे परब्रह्माचे लक्षण वेदांतसूत्रांत आहे. या निरनिराळ्या शक्तीचे अधिष्ठाते देव उपासनेसाठीं ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर असे आपण कल्पिलेले आहेत. ईश्वराची प्रकाश देणारी शक्ति सूर्य आहे विद्या देणारी शक्ति गणपती आहे; नुनतीच शक्ति या स्वरूपाने ईश्वरास देवी मानलें आहे. या सर्व उपासना त्या त्या शक्तीचे फल देणाऱ्या आहेत; पण

त्या उच्चनीच नसून सारख्याच उदात्त आहेत इतकेच नव्हे, तर या भिन्न उपासना करणाऱ्यांनीं आम्हीं एक्याच परमेश्वराच्या विशिष्ट शक्तीची उपासना करितों अशी भावना नेहमीं जागृत ठेविली पाहिजे, तर त्यांस परमेश्वर प्राप्ती होईल. नाहीतर देवतांचा भिन्न आग्रह धरून उपासना करणारे त्या त्या देव-तेलाच पोंचतील, मला पोचणार नाहीत असे भगवद्गीतेत भगवंतांनीं स्पष्ट सांगितले आहे. तेव्हा उपास्यानाम् म्हणजे उपासनेच्या देवतांचा अनियम हिंदु धर्मांत आहे हे खरे व तो युक्तही आहे. कारण भिन्न प्रकृतीनुसार किंवा भावनेनुसार किंवा कामनेनुसार उपास्यदेवता भिन्न असावी यात फायदाच आहे; पण हिंदुधर्मांत ईश्वर एकच मानलेला आहे आणि या अनेक उपास्य-देवता एकाच ईश्वराचीं रूपे आहेत अशी कल्पना जागृत ठेवल्यानें भिन्न भिन्न पंथाचा जो हिंदुधर्मांत द्वेष दृष्टीस पडतो तो नाहीसा होईल; इतकेच नव्हे, तर उपासनेचें खरे फळ तेव्हांच मिळेल हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावे.

हिंदुधर्माच्या लोकमान्यांनीं सांगितलेल्या वरील ३ तीन तत्त्वांशिवाय आणखी एक चवथे महत्त्वाचे तत्त्व हिंदुधर्मांत प्रतिपादिलेले आहे ते अन्य धर्मांहून विशिष्ट आहे आणि ते अत्यंत महत्त्वाचे असून तर्कास विशेष पटणारे आहे. हे तत्त्व म्हणजे कर्मानुसार आत्म्याचे निरनिराळ्या योनींतून संसरण. मनुष्यास आत्मा आहे; हा आत्मा मेल्यावर त्याचे काय होते, हा कोटून आला, त्याचे स्वरूप काय, त्यास निन्न भिन्न सुखदुःखे का होतात, या प्रश्नांचीं उत्तरे हिंदुधर्माने वरील महासिद्धांतात दिली आहेत. आत्मा हा परमेश्वराचाच अंश आहे तो हजारों योनींतून कर्मानुसार फिरत असतो. कर्म अनादि आहे. संचित कर्मांप्रमाणे या देहात सुखदुःखें प्राप्त होतात अमुक्त संचित व क्रियमाण कर्मानुरूप आत्म्यास पुन्हा निरनिराळ्या योनींत जन्म घ्यावा लागतो. आणि सर्व कर्मांचा नाश झाला म्हणजे आत्म्यास मुक्ति मिळते अशाप्रकारचा सिद्धांत उपनिषदांनीं प्रतिपादिलेला आहे. व तो पुढील आचार्यांनीं विस्तृतरीतीनें प्रतिपादन करून तर्कशुद्ध कसा आहे, हे दाखविले आहे. जैन व बौद्ध लोक जरी वेदास मानौत नाहीत तरी 'द्रादि देव मानतात. पण याहून मुख्य गोष्ट ही कीं, ते हा कर्मसिद्धांत पूर्ण-

पणें मानातत यामुळेच ते हिंदु आहेत यांत संशय नाही. कारण हा कर्म-सिद्धांत हिंदु धर्मांतच मानलेला आहे, इतर धर्मांत नाही. उदाहरणार्थ, ख्रिस्ती धर्म असे मानतो की, निरनिराळे आत्मे परमेश्वरांनी उत्पन्न केलेले आहेत. हे आत्मे केवळ मनुष्यदेहांतच आहेत. मनुष्यदेहात जीं कर्में होतात, त्या कर्मांचे फळ ईश्वर न्याय करून त्यास देईल तोपर्यंत, हे आत्मे थडग्यात पडून राहातात. मनुष्याच्या कर्माच्या बरेवाईटपणाप्रमाणे शेवटीं स्वर्ग किंवा नर्क मनुष्याच्या आत्म्यास मिळेल, अशा प्रकारचा सिद्धांत ख्रिस्ती धर्माचा आहे, आणि जवळजवळ मुसलमानी धर्माचाही हाच सिद्धांत आहे या दोन सिद्धांता-पैकी खरा सिद्धांत कोणता आहे हे सांगणे अशक्य आहे. तथापि हिंदुधर्मा-तील कर्मसिद्धांत तर्कास जास्त पटणारा आहे असे आपल्यास पुढील त्रिवेचना-वरून दिसून येते. निदान हिंदुधर्मियाना तरी तसे पटल्यावाचून राहणार नाही.

‘वैषम्यनैर्घृष्यप्रसंशात्’ असे एक सूत्र बादरायणाचें आहे. यांत कर्मसिद्धांताचे थोडक्यात कारण सांगितलेले आहे. ईश्वराने आत्मे निरनिराळे उत्पन्न करून त्यास संसारात निराळे सुखदुःख भोगावयास लाविले असे मानलें असता, ईश्वराकडे, वैषम्य आणि नैर्घृष्य असे दोन दोष येतात. लहान मोठा, श्रीमंत गरीब, सद्गुणी दुर्गुणी, इत्यादि विषम स्थिति मनुष्यांत कां असावी ? सर्वच ईश्वराची लेकरे आहेत तर सर्वासच ईश्वरानें सुखी आणि सद्गुणी कां केले नाही ? मनुष्य वाटेल ते करण्यास मुखत्यार आहे, म्हणजे त्याला कर्म-स्वातंत्र्य आहे, आणि तो आपल्या इच्छेप्रमाणे चांगले वाईट करतो, आणि सुखदुःख भोगतो, असे कोणी म्हणेल तर ते या संसारांत प्रत्यक्षतः खरें आहे. पण तत्त्वतः ते तर्कास पटणारें नाही. कारण एक तर मनुष्याची जन्मतःच स्थिति विषम असते. कोणी गरीब, कोणी श्रीमंत, कोणी सुरूप, कोणी कुरूप, कोणी अशक्त, कोणा सशक्त, अशी जीं भिन्न स्थिति असते, ती या जन्मीच्या कोणत्याही कर्मानें आलेली नसते. ती पूर्वजन्मीच्या कर्माने आली असेच म्हणावे लागते किंवा ईश्वराने त्यास तसे निर्माण केले असे म्हणता येईल. पण असे म्हटलें असतां ईश्वराकडे पक्षपात, निर्दयपणा, स्वच्छंदी-पणा, इत्यादि दोष येतात, हें जन्माच्या वेळच्या स्थितीचे ज्ञानें. यापुढें मनुष्य

बरे वाईट करतो तें करण्यास तो स्वतंत्र आहे हें खरे, पण तसे तो आपल्या स्वभावानुरूप करतो, हा स्वभाव त्यास जन्मतःच असतो. तेव्हां अशा प्रकारचा भिन्न स्वभाव त्याचा का असावा ? ईश्वराने त्यास तसा दिला असे म्हणावे तर ईश्वराकडे पुन्हां वरील दोष येतात, तात्पर्य मनुष्याचे जे उच्चनीच स्वभाव व स्थितिभेद असतात ते पूर्वकर्मानुसार असतात असे मानणे तर्कास अनुसरून आहे.

पूर्व जन्म आहे असें मानले म्हणजे यापुढे दुसरा जन्म आहे असें साहाजीक प्राप्त होते. शिवाय या जन्मांत जे बरे वाईट केले जाईल त्याचे फळ या जन्मात मिळतेच असेही आपल्यास दिसत नाही. कित्येक दुराचारी माणसे मरतोंपर्यंत वैभव भोगताना आपण पाहातो आणि कित्येक सद्गुणी, सदाचरणी लोक दुःख भोगीत असलेले दृष्टीस पडतात. अर्थात् पाप कृत्याचे किंवा पुण्य कृत्याचे फळ नेहमी या जन्मात आलेले दिसत नाही. ते फळ केव्हां तरी पुढे आले पाहिजे. ते बहुधा लवकरच पुढच्या जन्मांत मिळावे, असे मानणे जास्त सयुक्तिक दिसते. ख्रिस्ती धर्मात मानल्याप्रमाणे, लाखों वर्षांनंतर न्यायाचा दिवस येईल, त्या वेळेस न्याय होऊन हे फळ मिळेल असें मानावे तर या पापपुण्याचे फळ येण्यास फारच कालावधि लागेल, आणि तोंपर्यंत दोन्ही आत्म्याची स्थिति एकच राहणार. तात्पर्य हिंदुधर्मात मानलेला कर्मसिद्धात, अनेक दृष्टीने तर्कास पटणारा आहे आणि ईश्वरावर वैषम्य नैर्घृण्य, इत्यादि दोष या सिद्धाताने येत नाही.

या कर्मसिद्धांतावर महत्त्वाचा आक्षेप असा येतो की, पूर्वजन्मांचे फळ आपण या जन्मीं भोगतो असें मानिले तर, पूर्वापूर्व जन्म पाहातां सृष्टि-उत्पत्तीच्या वेळीं तरी, पहिला जन्म मानावा लागेल आणि त्या जन्मात केलेले कर्म प्रथम मानावे लागेल. अर्थात् हे कर्म भिन्न कां झालें आणि ईश्वरानें करविले, तर त्यावर प्रारंभीं तरी वरील दोष येतात. या आक्षेपाचे उत्तर वेदांत-शास्त्रांत असें दिलें आहे की, प्रारंभींचा जन्मच नाही. संसार अनादि आहे आणि त्याचप्रमाणे कर्मही अनादि आहे. सृष्ट्युत्पत्ति हिंदुधर्मात जरी मानलेल

आहे, तरी त्यांत ही उत्पत्ति मागील सृष्टीचे कर्म घेऊन पुन्हां पुढें सुरू होतें, असें वेदांतशास्त्रांत सांगितलें आहे. भगवद्गीतेत दिवस आणि रात्र यांचा दृष्टांत घेऊन प्रभवत्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलयंते अशा रीतीने हा विषय सुगम केला आहे. तात्पर्य, कर्म अनादि आहे असे हिंदु धर्माचे मत आहे. तें तर्कास सोडून नाही असे थोडासा विचार केला असता दिसून येईल. जर ईश्वर अनादि आहे तर कर्मही अनादि मानण्यास हरकत नाही. सृष्टीची उत्पत्ति व लय हे चक्रासारखे अनादि चालले आहे ते प्रथम अमुक वेळीं चालू झाले असे मानणे शक्यच नाही, तेव्हा कर्मही अनादि मानण्यास हरकत नाही. असो. तर हा कर्मसिद्धांत हिंदुधर्माचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे एवढे सांगून ही लेखमाला संपुर्ण करूं.

पौंच व अभिप्राय

रंगपंचमीचा पोवाडा—(रचणार—ह. भ. प. दास गणू—प्रकाशक रा. गणेश अनंत सराफ, श्रीदत्त मुद्रणालय, नांदेड, किंमत ८=) प्रकाशकांनी पोवाडा आमचेकडे अभिप्रायार्थ पाठविला त्याबद्दल आम्हीं त्यांचे आभारी आहोत. ह. भ. प. दास गणू व त्याची कविता श्रीसाई लीलेच्या वाचकांना तरी अपरिचित नाही. याच प्रकाशकांनी त्यांची 'स्फुट पदे' पुस्तकरूपाने पूर्वी प्रसिद्ध केली आहेत व त्यावर श्रीसाई लीलेत (व. ४ अ. ८) आम्हीं विस्तृत अभिप्राय दिला आहे. त्याशिवाय मधून मधून श्रीसाई लीलेतही त्यांची रसाळ कविता प्रसिद्ध झाली आहे, त्यावरून त्याची काव्यप्रतिभा किती उज्वळ आहे याची आमच्या वाचकांना ओळख असल्यामुळे आम्हीं त्याची पुनरोक्ति करित नाही. आजपर्यंत ह. भ. प. दास गणू बुवांच्या काव्याचे विषय, संत चरित्रे, ईश्वर गुणवर्णन अशा तऱ्हेचे आपल्या पाहण्यांत आले आहेत. परंतु प्रस्तुत काव्याचा विषय त्याहून अगदी भिन्न आहे. तो ऐतिहासिक आहे व त्यांतही त्यांच्या काव्याची ओजस्विता तितकीच उज्वळ दिसून येते. काव्याचा विषय श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांनी खेळलेला रंग हा घेतला आहे. पोवाड्याला जरी 'रंगपंचमीचा पोवाडा' अशी संज्ञा दिली आ तरी फाल्गुन शुद्ध पंचमीला खेळलेला हा रंग नसून—

शके सत्राशें पंधरा सालीं प्रमादि संवत्सर असतां ।

चैत्र शुद्ध प्रतिपदा तिथीसी रवि माघ्यान्हां प्रति येतां ॥

शहर पुण्यामध्ये आनंद झाला रंग उडाला अनिवार ।

रहात्या वाड्यामध्ये भरविला श्रीमंतांनीं दरवार ॥

असे कवींनीच आपल्या काव्यांत सांगितले आहे. नुसता 'गुढीपाडव्याचा दरवार' किंवा 'दरवारचा पोवाडा' असे नांव दिलें असते तर त्यावरून त्या